

ד"ר נסים אליקים

"עולם חסד יבנה"

(תהלים פ"ט, ג)

תפוצת התיבה "חסד"

התיבה "חסד" ונגזרותיה מופיעה בתנ"ך מאתיים תשעים ואחת פעמים¹. מזה בספר תהלים - מאה חמישים ושלוש פעמים (מעל ל-52%). ספר תהלים, המיוחס לדוד המלך, ראוי לאיזכור כה רב של "חסד" כנראה מהסיבות הבאות:

א. נצר הוא לבית רות המואביה שהמגילה הקרויה על שמה - רות, כולה חסד היא, כדברי המדרש: "אמר ר' זעירא: מגילה זו אין בה לא טומאה ולא טהרה, לא איסור ולא היתר. ולמה נכתבה? ללמד כמה שכר טוב לגומלי חסדים"².

ב. עפ"י עדותו של דוד המלך, "חסיד" הוא, כדבריו: "שמרה נפשי כי חסיד אני" (תהלים פ"ו, ב) וכהדגמה מעשית לחסידותו אומרת הגמרא:

"כך אמר דוד לפני הקב"ה: רבוננו של עולם! לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלוש שעות, ואני - חצות לילה אקום להודות לך (שם קי"ט, סב); שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות-אגודות בכבודם, ואני ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליה, כדי לטהר אשה לבעלה; ולא עוד, אלא שכל מה שאני עושה אני נמלך במפיבושת רבי, ואומר לו: מפיבושת רבי! יפה דנתי? יפה חייבתי? יפה זכיתי? יפה טהרתי? יפה טמאתי? ולא בושתי, שנאמר: 'ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש'" (שם קי"ט, מו)³.

1. "חקד" במשמעות חיובית בא במקרא: 248 פעמים + התואר "חסיד": 32 פעמים + השרש "חסד" כמרכיב בשמות פרטיים: 3 פעמים: "חסד-ה", "יושב-חסד", "בן-חסד" (דבה"א ג, כ; מלכים א' ד, י) וכן שמו של עוף הביצות הגדול "חסידה": 6 פעמים.

2. על פירוט החסדים במגילת רות כמגילת חסד, ראה נ' אליקים, "לי"ב מידות בפירוש רש"י לתורה והמילה המנחה", רחובות תשנ"ו, עמ' 232-234.

3. בבלי ברכות ד, ע"א. וכן ראה ילק"ש לתהלים ט"ז, רמז תרס"ט: "הקב"ה נקרא חסיד שנאמר: 'כי חסיד אני נאום ה' (ירמיה ג, יב), ודוד קורא עצמו חסיד, שנאמר: 'שמרה נפשי כי חסיד אני' (תהלים פ"ו, ב) 'לא תתן חסידך לראות שחת' (תהי"ט, י). 'אמר רב הונא בשם ר' אלכסנדרוני: כל השומע קללתו ושותק נקרא חסיד, ודוד שמע קללתו ושתק, לכך נקרא חסיד".

- ג. דמותו של דוד המלך מסמלת חסידות לרואה אותה בחלומו, כדברי הגמרא: "הרואה דוד בחלום - יצפה לחסידות"⁴.
- ד. כדור, כך ספרו, ספר תהלים: "הרואה ספר תהלים בחלום - יצפה לחסידות"⁵.
- ה. מלכי ישראל בכלל נתפסים גם אצל אומות העולם כ"מלכי חסד"⁶. מלכי בית דוד על אחת כמה וכמה, כדברי שליחי מואב אל ציון: "והוכן בחסד כסא וישב עליו באמת באהל דוד, שופט ודרש משפט ומהיר צדק" (ישעיה ט"ז, ה).
- ו. רש"י לתהלים כ"ד, ז: "שלו שערים ראשיכם - צימי שלמה כשצב להכניס ארון לבית קדשי הקדשים ודצקו שערים זו בזו, אמר כ"ד רננות ולא נענה עד שאמר (דב"י ב' ו', מ"ג): 'אל תשב פני משיחך זכרה לחסדי דוד עבדך'"⁷.

התורה - תורת חסד

התורה קרויה "תורת חסד" (עפ"י משלי ל"א, כו), כדברי הגמרא: "תורה תחילתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים. תחילתה גמ"ח, דכתיב: 'ויעש ה' אלקים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם', וסופה גמ"ח דכתיב: 'ויקבור אותו בגיא'"⁸. התורה בפרט והמקרא בכלל מלא ברעיונות החסד ובמעשי חסד:

א. אבות האומה הצטיינו במידת החסד

אבות האומה נהגו לא רק בחסד ובצדק אלא גם ביושר, בלי עקמימות ואפילו גם כלפי עובדי אלילים מכוערים, כדברי הנצי"ב מוולוז'ין בהקדמתו לחומש בראשית:

"וזה היה שבח האבות שמלבד שהיו צדיקים וחסידים ואוהבי ה' באופן היותר אפשר, עוד היו ישרים, היינו שהתנהגו עם אומות העולם אפילו עובדי אלילים מכוערים, מכל מקום היו עמם

4. ברכות נ, ע"ב.

5. ברכות שם, שם.

6. מלכים א', כ', ל וראה פירוש ב"דעת מקרא".

7. וכך גם רש"י לתהי פ"ד, ז: "והבט פני - דוד משיחך והסתכל בחסדיו ובטרחו אשר טרח ויגע על בנינו".

8. סוטה יד, ע"א. לדעת התלמוד במס' סוכה מט, ע"ב, כשהתורה נלמדת לשמה מרצון, ובעיקר כשהלומד תורה לומד על מנת ללמד לאחרים אזי היא יתורת חסד. וראה שיהש"ר ג', כא: "אמר הקב"ה: תורתני נאה וחסידה ומשובחת..."

באהבה וחשו לטובתם באשר הוא קיום הבריאה, כמו שאנו רואים כמה השתטח אברהם אבינו להתפלל על סדום... וכן ראינו כמה נח היה יצחק אבינו להתפייס ממשנאיו ובמעט דברי פיוס מאבימלך ומרעיו נתפייס באופן היותר ממה שביקשו ממנו... ויעקב אבינו אחר שהיטב חרה לו על לבן שידע שביקש לעקרו לולי ה', מכל מקום דבר עמו דברים רכים ונתפייס עמו מהר".

בולט הוא אברהם אבינו בין שלושת האבות בנקטו במידת החסד, כפי שצינו הנביא מיכה: "תתן אמת ליעקב חסד לאברהם" (מיכה ז', כ) ובדרשת חז"ל תלו את בריאת העולם במידת החסד של אברהם כדבריהם: "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם (בר' ב', ד) - בזכות אברהם נברא העולם"⁹. כוונת הדברים היא שבזכות אברהם איש החסד מתקיים העולם שנבנה בחסד. דרשה זו נשענת על שיכול האותיות בתיבה בהבראם - באברהם. המדרשים מבליטים את מעשי החסד של אברהם באמרם: "עמד (אברהם) ובנה פלטרם גדולים על הדרכים והניח מאכל ומשקה, וכל הבא אכל ושתה וברך לשמים"¹⁰. וכך: "אמר לו הקב"ה אני אומנתי גומל חסדים, תפסת אומנותי, בא ולבוש לבושי"¹¹.

חסידותו של אברהם כללה את יחסו לכל באי עולם ולא רק כלפי החוג הקרוב אליו. זהו אופיו של חסיד מושלם, כדברי הרב קוק בספרו "אורות הקודש", ג, פרק חסידות, יח: "צדיקים יסודי עולם שהם דנים את כל העולם כולו לכף זכות ומאירים את אור החסד על כל בריה, אוהבים לצדק את הבריות

9. בראשית רבה פרשה פב.

10. אבות דרי נתן ז', א, המתייחס לפסוק בברי' י"ח, ב: "יורא וירץ לקראתם מפתח האוהל" - קבלת אורחים מתוך זריזות וריצה לקראתם. כה חשובה הייתה בעיני אברהם מידת הכנסת אורחים עד כדי כך שביקש מהשכינה להמתין לו עד סיימו לטפל באורחיו כי "גדולה הכנסת אורחים מקבלת פני שכינה" (שבת קכז, ע"א). ובמקום אחר נאמר: "ויטע אשלי" (ברי' כ"א, לג). ר' יהודה ור' נחמיה: חד אמר פרדס וחד אמר פונדק. לא פלא איפוא שהעבד שנשלח להביא אשה ליצחק לבית אברהם, דאג לקבוע אמות מבחן לבחירת האשה מתחום החסד: "יהיה הנערה אשר אומר אליה הטי נא כדך ואשתה ואמרה שתה וגם גמליך אשקה... ובה אדע כי עשית חסד עם אדוני" (ברי' כ"ד, יד) וכדברי רש"י: "אותה הוכחת. ראויה היא לו שתהא גומלת חסדים וכדאי ליכנס בביתו של אברהם".

11. בראשית רבה נ"ח, יג. כמו"כ נתינת המעשר למלכי צדק בשובו מנצח משדה הקרב נגד ארבעת מלכי מסופוטמיה - "ויתן לו מעשר מכל" (ברי' י"ד, כ) דבר זה הנו מעשה חסד שעליו אומר המדרש בב"ר מ"ג, י: "ובזכות זה - יוה' ברך את אברהם בכל...". כך נהג עם יעקב בבית אל בנדרו: "יוכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך" (ברי' כ"ח, כב) וכפירוש אבן עזרא: "יהיה בית אלהים. מקום קבוע לתפילה ולהוציא שם מעשר מכל אשר תתן לי ממון לתתו למי שהוא ראוי לקחתו לכבוד ה'".

ושונאים לחייבם, והם הם תלמידיו האמיתיים של אברהם אבינו ההולכים בדרכיו.”

איש החסד אינו יכול להיות אוניברסלי המנותק מצרכי חוגו ועמו, אלא יש למזג את מידת אהרון הכהן שחסדו מרוכז בישראל בלבד עם מידת אברהם הכולל את כל הנברא בצלם:

”מי שמתדבק במידת החסד לאמיתו, באור תורה, צריך שיחבר את שני ענני הכבוד הללו, של אברהם ושל אהרון ביחד, ויאירו עליו שני האורות, ואז יאמר: יחביב אדם שנברא בצלם וחביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה. על ידי האיכות שבחסד אהרון תתעלה הכמות של חסד של אברהם...”¹².

ב. מצוות רבות - יסודן במידת החסד

מצוות רבות יסודן במידת החסד, אלה כוללות את המצוות הסוציאליות כגון: לקט, שכחה ופאה, פרט ועוללות, מעשר, צדקה, הלואה, שמיטה ויובל, דאגה לגר, ליתום ולאלמנה, החזקת ידו של העני שְׁמִטָה ידו (ויקרא כ"ה, כה ואילך), מתנות כהונה ולויה, היחס לעבד עברי ולאמה העבריה ועוד.

ג. מידת החסד בנביאים ובכתובים

כאמור, גם ספרי הנביאים והכתובים מרבים לעסוק במידת החסד. תוכחות הנביאים נסבו סביב צדקה וחסד, רק לשם הדגמה, נציין להלן מקבץ מגוון של מקורות.

עמוס ב', ו-ח: "על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים. השואפים על עפר ארץ בראש דלים..."

שם ג', ט-י: "האוצרים חמס ושוד בארמנותיהם".

הושע ו', ה: "כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלקים מעולות".

י"ב, ז: "חסד ומשפט שמור וקוה אל אלהיך".

י', יב: "זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד".

מיכה ו', ח: "הגיד לך אדם מה טוב ומה הי דורש ממך, כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך".

ישעיה א', יז: "דרשו משפט... שפטו יתום ריבו אלמנה".

נ"ח, ז: "הלא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית, כי תראה ערום וכסיתו ומבשרך אל תתעלם".

12. "אורות הקודש", ג, פרק חסידות, כג. וכן הראי"ה, "עולת ראיה", ח"ב עמ' פ"ד, מהר"ל, "נתיבות עולם", נתיב גמילות חסדים, ירושלים, תשל"א, עמ' קמ"ז.

ירמיה ז', ו: "גר יתום ואלמנה לא תעשקו".
ט', כג: "בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע אותי כי אני ה' עושה חסד ומשפט בארץ כי באלה חפצתי נאום ה'".
זכריה ז', ט: "משפט אמת שפוטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו".
מלאכי ג', י: "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בבית".

חסד - הגדרתו וגבוליו

השם "חסד" בא במקרא בצירופים רבים ומגוונים, הן ביחס לאדם והן ביחס לאלקים. הצירופים השכיחים הם: חסד ואמת; חסד ומשפט; חסד ואמונה; חסד ורחמים; טוב וחסד; חן וחסד; צדקה וחסד; אלוהי חסד; נוצר חסד ורב חסד.

מהו "חסד"? הרמב"ם הטיב להגדיר זאת בספרו "מורה הנבוכים":

"חסד - ענינו ההפלגה באיזה דבר שהופלג בו ושימוש בהפלגה במעשה הטוב יותר. וידוע כי ההטבה כוללת שני ענינים: האחד להטיב למי שאין לו זכות עליך כלל, והשני להטיב למי שיש לו זכות עליך ביותר מן המגיע לו. ורוב ספרי הנבואה במלת חסד הוא בהטבה למי שאין לו זכות עליך כלל. ולפיכך, כל טובה הבאה מאתו יתעלה נקראת חסד"¹³.

ובכן, "חסד" היא מידה התנהגותית בה מדקדק הנוקט בה¹⁴, לדקדק ביותר על ידי כך שהוא מתרחק מדעה בינונית, מעט או הרבה לצד החיובי. כך גם דברי הרמב"ם בפירושו למשנה באבות ה', ז: "...כי ההפלגה בדבר יקרא חסיד, תהיה ההיא בטוב או ברע". בהגדרה החיובית, החסיד נוהג לפניו משורת הדין¹⁵. כהגדרה זו מצאנו עוד אצל חכמי ישראל נוספים, כך למשל:

רמח"ל, מסילת ישרים, פרק י"ח:

"והענין הוא, כי הנה המצוות המוטלות על כל ישראל כבר ידועות הן וחובתן ידועה עד היכן היא מגעת... נמצא כלל החסידות הרחבת קיום המצוות בכל הצדדים והתנאים שראוי ואפשר".

13. מורה נבוכים, חלק ג', פרק נ"ג.

14. ולדעת חז"ל גם החסידה נקראת כך בהיותה "עושה חסידות עם חברותיה" (חולין סג, ע"א) וכפירושו של רש"י. הרומאים כינו את החסידה בשם AVIS PIA = עוף חסיד כי בני הזוג שומרים אמונים בחיי הזוגיות שלהם. גם מראה החסידה מביע רוגע, שלום ושלום.

15. ראה גם פירוש הרמב"ם לאבות ו', משנה א: "חסיד - עושה לפניו משורת הדין". וכך גם ברמב"ם, יד החזקה, הלכות דעות פ"א, ה"ה.

ר' צדוק הכהן מלובלין, קומץ המנחה, עמ' 23:

"צדיק הוא המוגדר עפ"י שורת הדין... ומתנהג עפ"י התורה שכוללת גדרים... משא"כ חסיד... עושה לפניו משורת הדין כי יוצא מגבול וגדר התורה".

ראינו לעיל בפירושו הרמב"ם לאבות ה', ז שהגדרת "חסד" היא הפלגה, "תהיה החיאה בטוב או ברע".

חסד רע, כיצד? נכון ש"חסד" בא לרוב, במשמעות חיובית, אך יש שמילה זו, לדעת כמה פרשנים, באה במקרא במשמעות שלילית. כך:

1. ויקרא כ', יז: "ואיש אשר יקח את אחותו בת אביו או בת אמו וראה את ערותה והיא תראה את ערותו חסד הוא ונכרתו...". לדעת אונקלוס ובעקבותיו פרשנים נוספים כמו רש"י, ראב"ע רד"ק ואחרים, חסד בפסוק זה משמעו חרפה, קלון¹⁶.

וכדברי הרד"ק: "חסד הוא. חסד-חרפה". אולם המילה חסד הוא גם הטוב והגמילות לפניו משורת הדין. ושני העניינים של חסד הם עניין אחד, כי כמו שהחסד הוא תוספת הטוב ויתרון הגמול, כן "חסד הוא" היא תוספת הזנות ויתרון הנבלה¹⁷.

2. משלי כ"ה, י: "פן יתסדך שומע ודבתך לא תשוב."

לא כן דעתו של הרמב"ן בפירושו לויקרא כ', יז: "...והנכון בעיני במלת חסד שהוא כמשמעו... כי רחוק אצלי להיות מלת חסד" בלשון הקודש משמש בהיפוכים כאלה, והכתובים משבחים ומתפללים במלת חסד. אבל חיסודא בלשון ארמית - לשון אחרת¹⁸. וגם אותו הלשון מבדיל ביניהם, זה מתורגם - חסדא וזה מתורגם - חיסודא".

הרמב"ן מודע לתופעה הלשונית של "עיקר ועיקור"¹⁹ הנהוגה במקרא ובה אותו שורש בבנינים שונים או בצורות שונות יש לו משמעויות הפוכות, חיובית ושלילית, כמו לקול לעמת לקול, להשריש לעומת לקשרש ובשמות קדוש לעמת

16. אונקלוס: קלנא ובביר ל"ד, יד תרגם חרפה - חיסודא. כך גם תרגום יונתן לשמו"א י"א, ב: ושמתיה חרפה-חיסודא. ואבן ג'נאח פירש ליונה ב', ח: "חסדס יעזובו" - חרפתם, שזה כינוי גנאי לאליליהם.

17. פירושו רד"ק על התורה, עם מבוא הערות ומראי מקומות, מאת הרב משה קמלהר. בהערה 5 שם מעיר המהדיר את הביטוי "גומל חסדים טובים" כי יש לפעמים גם משמעות שלילית לחסד. כך גם הביטוי "ותגמלנו חסדים טובים" (ברכות השחר). ובספר "שם משמאל" לויקרא עמ' קכ"א אכן מבחין בין שני סוגי החסדים הקוטביים וקוראם: "חסד דקדושה לעמת חסד דקליפה".

18. אינו לשון הקודש. כיוון שכך יתכן שתהא אותה מילה משמשת בהיפוכים.

19. ראה ספרי: שיטתו הפרשנית של ר' יוסף קרא לנביאים אחרונים, נתיבות, תשמ"ט.

קדש, קדושה לעמת קדשה²⁰. אך באותה צורה כמו "חסד" לא יתכן שתשמע בשני הפכים²¹.

חסד - הלכה למעשה

בהתייחסו למשנה במס' פאה פרק א', משנה א': "אלו דברים שאין להם שיעור... וגמילות חסדים" כותב בעל תפארת ישראל: "שלשה מיני חסדים יש שאפשר שניטיב בהם לחברינו: (א) בכוח הגוף; (ב) בכוח ממונו; (ג) בכוח שכלנו שחננו ה' ית' שנייעץ בו לחברנו לטובתו. ולכולן אין שיעור דכל אשר בכוחינו לעשות לטובת חברינו נמהר בו לעזרו...".

דוגמאות לגמ"ח בגוף הן: ביקור חולים, קבורת המת, ניחום אבלים, לשמח חתן וכלה וכד', דוגמאות לגמ"ח בממון הן: הלוואה לנצרכים, האכלת רעבים, הלבשת ערומים, פדיון שבויים וכיו"ב.

אמנם כבר תיקנו תקנה באושר: "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" ומכאן להגבלה במעשי חסד הקשורים לממונו של אדם, אך בענייני הלוואה לנוקק אין שיעור. אם בממון כך, הרי שלגבי מעשי חסד הקשורים לגופו ולשכלו אין שיעור בכלל, וכך פסק הרמב"ם:

"מצות עשה של דבריהם לבקר חולים ולנחם אבלים ולהוציא המת ולהכניס הכלה וללות האורחים ולהתעסק בערכי הקבורה... וכן

20. ראה פירוש הרמב"ן לדב' כ"ג, יח: לא תהיה קדשה. וראה גם: כללי ר' אליהו בחור, מאמר א' עיקר ט: "וידוע שהבנין הכבד יורה לפעמים היפוך הפועל" וכך גם: המלבי"ם "אילת השחר", כלל כ"ה: "בנין הכבד יורה לפעמים היפך הפועל, כמו: ודשנו את המזבח" וכן פירוש המלבי"ם לויקרא י"ט, כו, אות ע"ב.

21. אך ראה מ' זיידל, חקרי לשון, ירושלים, תשמ"ו, עמ': 16, 27, 29 ושם דוגמאות לעיקר ועיקור גם באותה צורה, כמו: "חג" שמשמעו גם שמחה וגם אבל, "פקד" - השגחה על דבר וגם חסרון, "דלה" - מלשון דלות ונמיכות אך גם התנשאות והרמה; "דוס" גם שתיקה וגם דבור; "צפן" - הטמנה והפניה אך גם ראייה וצפייה. ובאשר לשורש "קלס" במקרא, יש המפרשים את כל הפסוקים בהם הוא מופיע במשמעות שלילית: לעג, בוז, חרפה וצחוק לגלגני, כמו: תהלים מ"ד, יד; ע"ט, ז; ירמיה כ', ח; יחזקאל כ"ב, ד. מלכים ב', ב', כג; יחזקאל כ"ב, ה; חבקוק א', י; יחזקאל ט"ז, לא (רד"ק, ר' אליעזר מבלגנצ'י) אך מהפרשנים שפרשו את הפסוק: "ולא היית כזונה לקלס אתנו במוכן של שבח. ראה: ר"י קרא, ר"י מטראני; ר' מנחם בן שמעון; ר' יב"ג בספר השורשים שלו, אותיות קלס.

ויש פרשנים שהסבירו שורש "קלס" בכל הופעותיו במקראות מלשון שבח כי "המלעיג על זולתו הוא כמשבח עצמו". ראה: ר' יוסף כספי למ"ב ב', כג וליחזקאל ט"ז, לא. על כל הפירושים הנ"ל, ראה: מקראות גדולות, מהדורת הכתר, (מהד"ר ועורד: מ' כהן), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תש"ס.

לשמח הכלה והחתן ולסעדם בכל צרכיהם. ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור. אעפ"י שכל מצוות אלו מדבריהם הרי הן בכלל "ואהבת לרעך כמוך"²².

מהרה"ל מפרג מקדיש פרק מיוחד "נתיב החסד" בספרו "נתיבות עולם". בהסתמכו על המקורות דלעיל ועל עוד מקורות נוספים אף הוא מגיע לצדדיה האופרטיביים של מידת החסד על פי המקורות הבאים:

1. סוטה יד, ע"א: "אמר רב אחא: מאי דכתיב: 'אחרי ה' אלהיכם תלכו', וכי אפשר לאדם להלוך אחר השכינה, והלא כבר נאמר: 'כי ה' אלהיך אש אוכלה אל קנאי? אלא הלוך אחר מדותיו: מה הוא מלביש עירומים... אף אתה הלבש ערומים, הקב"ה מבקר חולים... אף אתה בקר חולים, הקב"ה קובר מתים... אף אתה כך, הקב"ה מנחם אבלים... אף אתה כך".

2. בבא מציעא ל, ע"ב: "תני רב יוסף: 'והודעת להם - זה בית חייהם'²³. את הדרך - זה גמילות חסדים, אשר ילכו - ביקור חולים, בה - זו קבורה, ואת המעשה - זה הדין, אשר יעשון - זו לפני משורת הדין"²⁴.

כאמור, גמילות חסדים מתבטאת גם בעצה טובה, בדיבור טוב ובפיוס, ריצוי, עידוד, כדברי התלמוד במס' כתובות קיא, ע"ב: "ולבן שנים מחלב (ברי מ"ט, יב) - טוב המלבין שנים לחברו יותר ממשקהו חלב"²⁵. החסד אינו מצמצם עצמו בשום מגבלה אנושית ואף אלו המוגדרים רשעים ראויים הם לחסד, כדברי הזוהר: "חסד נחית ואיתפשט לתתא וזן לכללא, צדיקי ורשיעי כחדא"²⁶.

22. וכך גם פירוש רבנו עובדיה מברטנורא: "גמ"ח שבגופו... אבל גמ"ח שבמונו, כגון פדיון שבויים ולהלביש ערומים ולהאכיל את הרעבים... יש לחן שיעור... ות"ת אין לו שיעור".

23. "בית חייהם": (א) אומנות (רש"י לבב"ק ק, ע"א). (ב) תלמוד תורה (רש"י לבב"מ ל, ע"ב).

24. מקורות נוספים לצדדיה האופרטיביים של מידת גמ"ח, ראה: שבת קכז, ע"א, ברכות יח, ע"א לווי המת לקבורה. ברכות ו, ע"ב וכתובות יז, ע"ב - לשמח חתן וכלה. סוטה מו, ע"ב - ליווי אורח לדרכו.

25. למהות המחלוקת הזו, ראה: מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב גמ"ח, פרק ד'.

26. תרגום: חסד יורד ומתפשט למטה וזן את הכל, צדיקים ורשעים כאחד. ראה: זוהר, פרשת תרומה, דף קס"ח, ב. וראה הקדמת הנצי"ב לחומש בראשית, לעיל עמ' 2.

הבסיס הטבעי-פסיכולוגי-סוציאלי לעשיית החסד

המדרש ב"ילקוט שמעוני" מתמודד עם השאלה של מקור החכמה האנושית, וזה כולל גם את חכמת החיים של הסדר החברתי. "והחכמה מאין תמצא' (איוב כ"ח, יב). היכן היא החכמה מצויה? ר' אליעזר אומר: **בראש**. ר' יהושע אומר **בלב**²⁷. במילים אחרות, האם עמקי הרגש הם המנחים אדם לחוש את מחסורם ובדידותם של אחרים או שהשיפוט השכלי הוא המנחה והדוחף לעשיית חסד. המדרש שם מסיים את מאמרו: "ואתא כדעתיה דר' יהושע דאמר החכמה היא בלב".

מהם התהליכים המנטאליים המובילים את האדם לעשיית חסד? קודמים לעשייה שני שלבים ראשוניים: האהבה והרחמים. התכונה האנושית הראשונית הטבועה באדם - האהבה, מעוררת עוד שלב רגשי - לרחם על הזולת. אחרי שני אלו מגיע שלב הביצוע - לעשות חסד²⁸.

מדרג משולש זה של אהבה, רחמים וחסד מחוייב מטבעו להיות באדם כי הרי האדם נברא בצלמו ובדמותו של אלקים. הצלם והדמות מתבטאים בהדמות לבורא ובהליכה במידותיו: "הוי דומה לו. מה הוא חנון ורחום אף אתה היה חנון ורחום" (שבת קלג, ע"ב)²⁹. בתפסנו בידינו את מידות הבורא, אנו הולכים בדרכיו, כדברי הכתובים: "אחרי ה' אלהיכם תלכו" (דברים י"ג, ה) וכן "והלכת בדרכיו" (דברים כ"ח, ט)³⁰. מידות הרחמים של ה' מניינם שלוש עשרה ומנויות הן בשמות ל"ד, ו-ז:

"ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת. נוצר חסד לאלפים נושא עון ופשע וחסאה ונקמה לא ינקה..."

יש שיטות רבות בפירוט י"ג המידות³¹. אנו נציין את דרכו של רבנו בחיי בר

27. ילק"ש, משלי, תתקכ"ט.

28. וזהו ההבדל בין רחמים לחסד. הרחמים זוהי מידה טרומית רגשית ואילו החסד - הוא שלב הביצוע.

29. להבחנה בין "חנון" ל"רחום", כותב המלבי"ם בפירושו לשמות ל"ד, ו-ז: "בעולם העשייה יש מידת רחום ומידת חנון. הרחמים הוא מצב זכאות האיש שמעורר רחמים, וחנינה הוא מצב מציאת חן".

הבחנה אחרת מצאנו אצל הרב בצלאל זאב שפרן, ספר "מנחת אזכרה", עמ' יג-יד: "המלה 'רחום' מובנה שהאדם מבקש רחמים בדין משום שראוי הוא לחלצו מן המיצר, לעומת המילה 'חנון' - מובנה רחמים שלא כדין - אעפ"י שאינו ראוי בכל זאת הוא מבקש שיחונן.

30. י' שטרן, פרקי עיון בתולדות החינוך היהודי, ב' ירושלים, תשמ"ו, עמ' ס"א-צ"ח.

31. ראה פירוש שד"ל לפסוקנו שמנה שתיים-עשרה שיטות וכן ראה "תורה שלמה" לרב מ' כשר ועוד. כמו"כ ראה "דעת מקרא" לשמ" ל"ד, הערה 98 המציין שלוש שיטות של רבינו תם, "ספר חסידים" ו"דרך הקבלה" וכוונות האר"י ז"ל. כמו כן ראה טבלה של שלוש עשרה שיטות בתלמוד למסכת ראש השנה יז, ע"ב במהדורת הרב עדין שטיינזלץ.

- אשר במניית המידות הללו: תחילה הוא קובע ”כי השם הראשון הוא עצם ולא מידה והשם השני מידה”.
1. ה' (השני) - מידת הרחמים בלא תשובה ובלא שאלה, אלא כאב רחמן שהוא מרחם על בנו ויודע בו מה שהוא צריך ונותן לו מבלי שישאל ממנו.
  2. אל - מידת הסליחה בשאלה.
  - 3-4. רחום וחנון - שתי מידות הסליחה בשאלה עם תשובה ויסורין.
  5. ארך אפים - מידה כוללת צדיקים ורשעים.
  6. רב חסד - מטה כלפי חסד.
  7. ואמת - חסד של אמת שאינו מצפה לתגמול.
  - 8-9. נוצר חסד, לאלפים - בזכות האבות למחול, נוצר חסד שעשו גם לאלפי דורות.
  10. נושא עון - הזדונות.
  11. ופשע - המרדים.
  12. וחטאה - השגגות.
  13. ונקמה - הנסתרות.
- לדעת רבינו בחיי מידות אלו: ”כולם נכללות במידת חסד ואמת, כי יצטרך המלך להנהיג עבדיו ואנשי מלכותו במידת החסד שירחם עליהם ויתנהג עמהם לפנים משורת הדין, ויצטרך גיכ שיעשה משפט ושיתנהג לפעמים במידת הדין”.

”עולם חסד יבנה”

כותרת מאמרנו שאובה מתהלים פ”ט, ג: ”אמרתי עולם חסד יבנה”. חז”ל הבינו היגד זה במשמעות כי בחסד נבנה העולם שתכליתו האדם: ביטוי לכך אנו מוצאים בב”ר ח’ ה:

”אמר ר’ סימון: בשעה שבא הקב”ה לבראת את אדם הראשון, נעשו מלאכי השרת כתיים וחסרות חבורות. מהם אומרים: יברא ומהם אומרים: אל יברא. הדא הוא דכתיב (תה’ פ”ה, יא): ’חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו’. חסד אומר יברא, שהוא גומל חסדים, ואמת אומר אל יברא... עד שמלאכי השרת מדיינין אלו עם אלו ומתעסקים אלו עם אלו בראו הקב”ה - אמר להם: מה אתם מדיינין! כבר נעשה אדם!

אך פשוטו של מקרא שאין ”עולם” בכל המקרא (437 פעמים) אלא במשמעות של נצח, משך זמן אין סופי, הזמן מראשית ימי קדם עד סוף כל הדורות וכפי שפרש ראב”ע בכמה מקומות בפירושו לתנ”ך, כמו: ראב”ע לקהלת ג’, יא: ”גם את העולם נתן בלבם... ומלת עולם בכל המקרא לא מצאנוה כי אם

על זמן, ונצח, וכן "אלהי עולם ה" כמו אלהי נצח, או 'אלהי קדם', וכן יומתחת זרועות עולם".

ויש מפרשים כי זה העולם, כמו שהוא בלשון קדמונינו ז"ל והעניין - תאוות העולם". רק בפסוק זה מקהלת, נותן ראבי"ע אפשרות לפרש "עולם" כבלשון חז"ל אך בשאר המקומות כולל הפסוק מתהלים פ"ט, ג פרש תמיד עולם - זמן ונצח.³²

לפי זה, "אמרתי עולם חסד יבנה" כוונתו: אכן, סבור הייתי שחסד הי יהא בנוי וקיים לעולם, לנצח.

חסידים - אנשי מעשה במקורות חז"ל

ספרות חז"ל רווייה באיזכורי מעשי חסד שנעשו ע"י חסידים³³. כמה מגדולי ישראל זכו לתואר חסיד כלואי קבוע לשמותיהם, כמו ר' שמעון חסידא, ר' סלא חסידא, ר' עמרם חסידא, מר זוטרא חסידא ורבין חסידא³⁴ וכמובן, ידוע הוא שם האמורא רב חסדא ששמו מוזכר בתלמוד מעל לאלף פעמים. במיון מאפייני המעשים של חסידים אלו ניתן לשייך אותם לתחומים הבאים:

א. בין אדם למקום

1. שבת קנ, ע"ב:

"מעשה בחסיד אחד שיצא לטייל בכרמו בשבת וראה שם פרצה אחת וחשב עליה לגדרה במוצאי שבת. אמר: הואיל וחשבתי בשבת לגדרה, איני גודרה עולמית. מה פרע לו הקב"ה? אילן אחד של גִּפְפָה גדל בתוכה וגדרה, ממנה היה נוון וממנה היה מתפרנס כל ימיו".

במעשה זה יש מידת חסידות בעניין ממוני בתחום שבין אדם לקונו.

2. ברכות לב, ע"ב-לג, ע"א

"מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך. בא שר אחד ונתן לו שלום ולא החזיר לו שלום. המתין לו עד שסיים תפילתו. לאחר

32. ראה פירושו לתהי פ"ט, ג שם ס"ו, ז ועוד.

33. ראה למשל: ברכות ל, ע"א; נדרים י, ע"א; בב"ק ל, ע"א; נדה לח, ע"א; סוכה נא, ע"א; בב"ת ז, ע"ב; מנחות מ, ע"ב; חגיגה יא, ע"א; סנהדרין כט, ע"א; ירושלמי תענית ה, ב.

34. ר' שמעון חסידא: ברכות ג, ע"ב; ז, ע"א; ראש השנה יח, ע"ב.

ר' סלא חסידא: ברכות ע"ב; שבת קיב, ע"א; פסחים עג, ע"ב ועוד.

ר' עמרם חסידא: שבת קלט, ע"א; סוכה יא, ע"א; גטין סז, ע"ב ועוד.

מר זוטרא חסידא: מועד קטן יז, ע"א; נדרים ז, ע"ב; בב"ק פא, ע"ב ועוד.

רבין חסידא: קידושין נט, ע"א.

שסיים תפילתו אמר לו: ריקא, והלא כתוב בתורתכם ירק השמר לך
 ושמור נפשך (דברים ד') וכתוב: 'ונשמרתם מאוד לנפשותיכם' (שם
 שם), כשנתתי לך שלום למה לא החזרת לי שלום? אם הייתי חותך
 ראשך בסייף, מי היה תובע את דמך מידי? אמר לו: המתן לי עד
 שאפייסך בדברים. אמר לו: אילו היית עומד לפני מלך בשר ודם
 ובא חברך ונתן לך שלום היית מחזיר לו? אמר לו: לאו. ואם היית
 מחזיר לו מה היו עושים לך? אמר לו: היו חותכים את ראשי בסייף.
 א"ל: והלא דברים ק"ו: ומה אתה שהיית עומד לפני מלך בשר ודם,
 שהיום כאן ומחר בקבר כך, אני שהייתי עומד לפני מלך מלכי
 המלכים, הקב"ה שהוא חי וקיים לעד ולעולמי עולמים על אחת
 כמה וכמה! מיד נתפייס אותו השר ונפטר אותו חסיד לביתו לשלום."

3. יומא לת, ע"א

"ניקנור נעשו נסים לדלתותיו. ת"ר מה נסים נעשו לדלתותיו? אמרו,
 כשהלך ניקנור להביא דלתות³⁵ מאלכסנדריה של מצרים בחזירתו
 עמד עליו נחשול שבים לטבעו, נטלו אחת מהן והטילו לים ועדיין
 לא נח הים מזעפו, ביקשו להטיל את חברתה, עמד הוא וכרכה,
 אמר להם הטילוני עמה. מיד נח הים מזעפו והיה מצטער על
 חברתה. כיון שהגיע לנמל של עכו היתה מבצבצת ויוצאת מתחת
 דופני הספינה."

גם במעשה זה, כקודמו, יש מעשה חסידות של מסירות נפש וקשור הוא
 לתחום שבין אדם למקום. בשלש הדוגמאות שהבאנו לעיל, לא אונה לחסיד כל
 רע הן בממונו והן בגופו.

ב.בין אדם לזולתו

1. ירושלמי, דמאי פ"א, ה"ג

"מעשה בחסיד אחד שהיה חופר בורות שיחין ומערות לעוברים
 ושבים. פעם אחת היתה בתו הולכת להנשא ובאה לעבור בנהר
 ושטפה. והיה כל העם נכנסים אצלו וביקשו לנחמו ולא קיבל
 תנחומים. נכנס אצלו ר' פנחס בן-יאיר וביקש לנחמו ולא קיבל
 תנחומים. אמר להם: זהו חסידכם! אמרו לו: רבי, כך וכך היה עושה
 - כך וכך ארע לו. אמר: אפשר שהיה מכבד את בוראו במים והוא

35. ופרש רש"י: "להביא דלתות - לשער המזרח של העזרה ושל נחושת היו" וראה פירוט
 בפירוש המשניות למשנה י' בפרק ג' של מסכת יומא. ובמעשה זה מכתיר הרמב"ם את
 ניקנור כחסיד: "...והשליך הים את הדלת האחרת שטבעה לאותו מקום שיצא זה
 החסיד...".

מקפחו במים! מיד נפל קול הברה בעיר: באה בתו של פלוני! אית דאמרי בְּסִינְתָא איתערית; ואית דאמר: מלאך ירד בדמות ר' פנחס בן יאיר והצילה"³⁶.

2. שוחר טוב, תהלים י"ב

"מעשה בחסיד אחד, שאבדה מטרונה אחת קופסא מלאה דינרין, ומצאה אותו חסיד והוליכה לביתה, כיוון שהביאה, אמרו לה: אינו יודע מה שבתוכה, לפיכך הביאה לך. אמרה להם: הקפסא כלה של זהב מבחוץ, ואתם אומרים: אינו יודע מה שבתוכה! אמרה לו: תהא אמתך מסורה לך. אמרו לה: הוא מחזיר אבדתך ואת מקללת אותו! אמרה להם: אילו היה עוד אחד באומתו כמותו, אנו לא היינו בעולם"³⁷.

בדוגמא הראשונה מדובר על מעשה חסידות כלפי בני אדם - דאגה למים לעוברי דרכים. בדוגמא השנייה מסופר על מעשה חסד אף כלפי נכרים. גם בדוגמאות אלו החסיד אינו ניזוק. גם בדוגמא דלהלן אנו פוגשים בחסיד שהתנהגותו עונה להגדרת החסד - חריגה מהתנהגות נורמטיבית, אלא שהסיום הפעם היה טרגי.

3. תנחומא, שמיני, ב

"מעשה באחד מגדולי בבל שהוא משיא את בנו ברביעי ועשה סעודה ומשתה לחכמים. אמר לבנו: עלה והבא לנו חבית יין פלוני מן העלייה. עלה לעליה והכישו נחש בין החביות ומת. המתין אביו עם המסובין ושהה ולא בא. אמר אביו: אעלה ואראה מה בני עושה. עלה אביו ומצאו מושלך בין החביות מת. מה עשה אותו חסיד? המתין בעצמו עד שאכלו האורחין ושתו כל צרכיהם, כיוון שגמרו, אמר להם: לא ברך ברכת חתנים באתם על בני, בואו וברכו עליו ברכת אבלים לא להכניס בני לחופה באתם, בואו והכניסו אותו לקבורה"³⁸.

36. ראה גם דב"ר, ג.

37. ראה גם ילק"ש למזמור י"ב בתהלים.

38. דוגמאות נוספות למעשי חסד של חסידים:

בין אדם למקום: ברכות לב, ע"ב: חסידים הראשונים היו שוהים... "ברכות ד, ע"א: כך אמר דוד לפני הקב"ה... "סוכה ה', משנה ד: "חסידים ואנשי מעשה היו מרקדים לפניהם... "תוספתא, פאה פרק ג: "מעשה בחסיד אחד ששכח עומר...".

בין אדם לחברו: אבות ה', י: "שלי שלך ושלך שלך - חסיד"; תנחומא שמיני: "היה חסיד אחד והיה אביו שתה יין הרבה", אבודר"ג, פרק ג: מעשה בחסיד אחד שנתן דינר לעני...".

מידת החסידות בה נוהג החסיד באופן תמידי, משפיע לדעת חז"ל אף על בהמותיו של החסיד שאף הן מורגלות לנהוג במעשי החסד של בעליהן דוגמא מאלפת לכך, אנו מוצאים במקור הבא:

“מעשה בחמורו של ר' חנינא בן דוסא שגנבוהו לסטים וחבשו אותו בחצר, והניחו לו תבן ושעורים ומים - ולא היה אוכל ושותה. אמרו: למה אנו מניחים אותו שימות ויבאיש לנו את החצר? עמדו ופתחו לו את הדלת והוציאוהו; והיתה [הבהמה] מושכת והולכת עד שהגיעה אצל ר' חנינא בן דוסא. כיוון שהגיעה אצלו שמע בנו קולה. אמר לו: אבא, דומה קולה לקול בהמתנו. אמר לו: בני, פתח לה את הדלת, שכבר מתה ברעב. עמד ופתח לה הדלת והניח לה תבן ושעורים ומים והיתה אוכלת ושותה. לפיכך אמרו: כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים, כך בהמתם חסידות כמותם.”
(אבות דר' נתן, ח)

קירוב רחוקים = חסד

בתשובת הרב קוק לרידביץ, אחד מחכמי דורו, הוא מסביר לו את הצורך בקירוב רחוקים, אנשי ההתיישבות החדשה שלא הקפידו בקיום תורה ומצוות: “...ומה שכתב מר לתמוה עלי במה שאני מקרב את הכל, גם את פושעי ישראל כדי להחזירם בתשובה, וכתבתי לו ברמז כוונתי... ועליו החובה לעסוק בתיקון נפולים וּבְקִירוּב רְחוּקִים”³⁹.

קירוב רחוקים, ממידת החסד היא ובה, כאמור, הוכתר אברהם אבינו. אין לנתק מגע ותקשורת עם אלה שאינם מקיימים תורה ומצוות, לא אלה מקרובי המשפחה ואף לא מכל יהודי באשר הוא.

דיאלוג מתמשך בדברים היוצאים מן הלב יעשה את פרוי בעיתוי הראוי. בהתכתבות מתמשכת בין הרב קוק לרב דב מילשטיין, מתייחס הרב לתופעת החילון של דורות התחייה והתקומה אשר לא מעטים מהם פרקו עול תורה ומצוות והיה חשש כזה גם לבניו של הרב מילשטיין:

“ע”ד יחושו לבניו שיח, הנה את דעתי יודע כבודו מאז שאני אחוז בזה במידת החסד מבלי שום נטייה אחרת ומימיני בל אמוט בע”ה. ברחמים רבים עלינו להביט על הבנים המבולבלים ברעיון ובמעשה בדורנו ולתמכם בכל דרכי נועם שבעולם... כי ככל אשר יראו שהרתוק שבין האבות לבנים אינו ניתק בשביל שגיאותיהם

39. “אגרות הראי”ה”, ב, אגרת מתאריך כ”ד בסיון תרע”ג.

שהם עושים בדרכי חייהם מפני החושך של הדור, ככה מוכרחים רגשי התשובה נסתרים להתנוצץ בלבבם"⁴⁰.

באגרת אחרת לרב מילשטיין אף מעלה הרב קוק על נס את דור התחייה והשיבה לארץ ישראל ומכנהו דור מוכשר:

"דוקא זה הדור הנראה כל כך ריק ופועל און, הוא היותר מוכשר לאור תשובת אמת באהבה ובגבורת קודש בבה עתה בעה"י... כי בדורנו דור עת קץ מגולה, אור בוקר דאברהם זורח ועל שלומי אמוני ישראל החובה והמצוה להרחיב את הרעיון והמחשבה בעבודת הקודש הזאת של הארת חסד ואהבה על כל אשר בשם ישראל יכונה"⁴¹.

סיכום

תפוצתו של השורש "חסד" וריכוזו בעיקר בספר תהלים אינה אקראית, זאת לאור יחסו לדוד המלך איש החסד ומצאצא ענף החסד. במישרין או בעקיפין התנ"ך מבליט, מזכיר ודורש לנהוג בחסד, ולא לחינם התורה נקראת "תורת חסד". דמויות בולטות במפעלי חסד היו האבות, בעיקר אברהם - "חסד לאברהם" וכן אהרון הכהן הנוהג ב"חסד", נוהג הוא מעבר להתנהגות נורמטיבית והדברים אמורים הן לחיוב - "הפלגה במעשה הטוב יותר", לפנים משורת הדין, אך יש גם התנהגות מופלגת שלילית ואף היא בגדרת "חסד", כמו "תוספת הזנות ויתרון הנבלה", או: "חסד דקדושה לעמת חסד דקליפה". "חסדים טובים" יכולים לבוא לידי ביטוי בשלושה תחומים: בגופו, בממונו ובכוח שכלו של החסיד: ביקור חולים, קבורת המת, ניחום אבלים, הלוואה לנצרך, האכלת רעב, הלבשת ערום, פדיון שבוי וגם בעצה טובה, בדברי פיוס וריצוי בעידוד וכד'.

החסדים הטובים טבועים בעצם ברייתו של האדם שנברא בצלם בבחינת "מה הוא חנון ורחום אף אתה היה חנון ורחום" (שבת קלג, ע"ב) כמו שהאל נוהג בייג מידות הרחמים (שמות ל"ד, ו-ז) כך האדם נדרש לממש את פוטנציאל המידות הללו הטמונות בו.

מעשי החסד של החסידים הינם בתחומים שבין אדם לחברו ובין אדם למקום, כפי שהדגמנו זאת מספרות חז"ל. ההיגד: "עולם חסד יבנה" יתפרש גם במשמעותו המקראית - חסד ד' יתמיד לנצח, אך גם במשמעותו החז"לית - היקום מתקיים בזכות חסדי ד' ומעשי החסד שעושים בני האדם.

40. שם, שם, אגרת מתאריך י' באדר תרע"ג.
41. שם, שם, אגרת מתאריך י' במנ"א תרע"א.